

EELCO RUNIA

Geschiedenis plegen¹

‘The musket made the infantryman, and the
infantryman made the democrat’
J.F.C. Fuller²

In één van de vele prachtige scènes uit Robert Musils *Der Mann ohne Eigenschaften* – de roman waarin Musil de psychologische voedingsbodem van de Eerste Wereldoorlog beschrijft – brengt generaal Stumm, op zoek naar de ‘mooiste gedachte ter wereld’, een bezoek aan de Weense Hofbibliotheek. Of eigenlijk niet een bezoek – het boekenwezen is de generaal zo vreemd dat hij zijn bezoek beleeft als een militaire operatie waarbij het strategische doel is om ‘tot achter de vijandelijke linies door te dringen’. Als Stumm uren later volkomen verbluft weer buiten staat is hij er weliswaar niet in geslaagd de mooiste gedachte ter wereld buit te maken, maar is hij wel diep onder de indruk van de orde die heerst in bibliotheekcatalogi. Die belichamen voor hem ‘een de hele mensheid omvattende, universele orde’. Maar in Stumm komt ook een gedachte op die niet in elke bibliotheekbezoeker zou opkomen. ‘Ik begrijp nu pas’, peinst de generaal, ‘waarom wij militairen, die (...) de grootste orde kennen, tegelijkertijd bereid moeten zijn om elk moment ons leven te geven.’ En dan spreekt hij de zin uit waar het me hier om te doen is: ‘Op de een of andere manier gaat orde over in de behoefte aan doodslag.’³

De vraag die in de onheilspellende overpeinzing van generaal Stumm besloten ligt, de vraag dus hoe orde ‘op een of andere manier’ overgaat in doodslag, is het thema van *Der Mann ohne Eigenschaften*. Musils boek is een unieke poging te onderzoeken hoe ‘de volmaakte civiele orde’ die Europa eind negentiende, begin twintigste eeuw tot stand had gebracht, kon omslaan in de massaslachting van de Eerste Wereldoorlog. Musils these is dat oorlog, zoals hij het ergens uitdrukt, ‘die Revolution der Seele gegen die Ordnung’⁴ is. In feite is de vraag die Musil zich stelde – de vraag hoe orde ‘op een of andere manier’ kan overgaan in doodslag – de meest radicale vorm waarin een van de kernvragen van de geschiedwetenschap gegoten kan worden: de vraag hoe het mogelijk is dat dingen die niemand voorziet en die niemand wil toch kunnen gebeuren. In dit essay wil ik een voorstel doen om op een contra-intuïtieve manier te kijken naar hoe ‘orde overgaat in doodslag’, naar historische catastrofes als oorlogen en revoluties, naar al die situaties waarin opeens de bodem uit het bestaan valt, naar, kortom, discontinuïteit in de geschiedenis.

Im Anfang

Ik noem het hier geboden perspectief contra-intuïtief omdat ik me te weer wil stellen tegen de neiging om discontinuïteit retrospectief in continuïteit te laten verkeren. Die neiging is – zoals bekend – zo goed als onweerstaanbaar. Mensen – en speciaal historici – zijn instinctief geneigd uit te leggen waarom dingen die voor iedereen, ook voor henzelf, als een volkomen verrassing kwamen, achteraf, ‘eigenlijk’, op de keper beschouwd, wel *moesten* gebeuren. Geen weldenkend mens kon of wilde voorzien dat piloten die bereid waren te sterven een volbeladen en volgetankt passagiersvliegtuig als projectiel zouden kunnen gebruiken waarmee je bijvoorbeeld het World Trade Center kon binnen vliegen. Geen weldenkend mens kon zich voor 1989 indenken dat de Berlijnse muur zou kunnen vallen. Geen weldenkend mens kon zich ten tijde van Paars II voorstellen dat Nederland – per slot van rekening het gelukkigste land ter wereld – tot een Fortuyn-revolutie bereid zou zijn. Maar koud waren al die dingen gebeurd of we begonnen uit te leggen waarom ze wel hadden *moeten* gebeuren.

Mensen zijn – kortom – onderworpen aan een soort narratieve zwaartekracht. In het menselijk brein tenderen gebeurtenissen tot verhalen zoals in Newtons universum voorwerpen tenderen tot vallen. Door die continuïteitcreërende verhalen worden discontinuïteiten ‘in cultuur gebracht’. Het in cultuur brengen van het niet voorziene is de missie, het instinct, en het lot van de historicus. De aartsvader aller historici – Leopold von Ranke – drukte het misschien nog wel het kernachtigst uit toen hij zei dat het de taak van de historicus was ‘die letzte und nächste Vergangenheit mit der früheren in Einklang zu bringen’. Ietwat tendentius vertaald: historici moeten dat wat al te vers in het geheugen ligt in harmonie brengen met dat wat zo lang geleden is dat het geen kwaad meer kan.

Historici zijn eindeloos creatief in het ‘stichten’ van continuïteit. Aan geen calamiteit is dat zo goed te zien als aan de Franse Revolutie. Die is ‘passend’, ‘logisch’ en ‘onvermijdelijk’ gemaakt door haar in verband te brengen met samenzweringen van vrijmetselaars, met het werk van Rousseau en Voltaire, met de losse zeden van Marie Antoinette, met – zoals dat heet – structurele spanningen in de Franse maatschappij, met de morele corruptie van het *ancien régime*, met onderliggende sociaal-economische ontwikkelingen, met de opkomst van de bourgeoisie, met de onweerstaanbare opmars van de vooruitgang. Et cetera. En ten slotte is de Franse Revolutie ‘ontcalamiiseerd’ met een redenering die alleen historici kunnen bedenken: de redenering namelijk dat de Franse Revolutie helemaal geen discontinuïteit was.

Wie wil proberen zich te weer te stellen tegen de neiging continuïteit te stichten zou kunnen beginnen zich zo consequent mogelijk op het standpunt van de betrokkenen te stellen. Betrokkenen immers, hoe sensitief ook, zien het punt waarop ‘orde’ omslaat in ‘doodslag’ maar zelden aankomen. Het voorstel dat ik hier, in dit essay, wil doen is om ook retrospectief vast te houden aan het ervaringsfeit dat gebeurtenissen die helemaal niet behoren te *kunnen* gebeuren, *toch* gebeuren. Ik wil, anders geformuleerd, onderzoeken in hoeverre het mogelijk is zinnige dingen over historische dis-

continuïteiten te zeggen vanuit het perspectief van *im Anfang war die Tat*. In dit essay neem ik om hygiënische redenen afstand van de neiging te geloven dat handelen – althans grensverleggend handelen – gemotiveerd is, dus dat ‘in den beginne het woord is’. Voor alle duidelijkheid: met ‘woord’ bedoel ik niet alleen dat wat *geverbaliseerd* is, maar ook wat zich in het hoofd afspeelt. Met ‘in den beginnen was de daad’ wil ik tot uitdrukking brengen dat handelingen mentale activiteit op gang brengen, in plaats van omgekeerd. Zoals de achttiende-eeuwse filosoof Jacobi het uitdrukte: ‘Die Handlungen bilden die Meinungen, nicht umgekehrt.’⁵

Voor die these – de these dus dat we weliswaar geneigd zijn te geloven dat het onze meningen zijn die ons tot onze daden doen besluiten, maar dat het in feite onze daden zijn die ons onze meningen ingeven – levert de psychologie flink wat evidentie. Zo kent men in de besliskunde het fenomeen van de *postdecisional dissonance reduction*. Daarmee wordt de neiging om onze opvattingen in overeenstemming te brengen met de keuzes die we gemaakt hebben bedoeld. Het is een effect dat in tal van experimenten is aangetoond. In een van die experimenten werd aan mensen die weddenschappen afsloten bij paardenrennen gevraagd hoe ze de kansen inschatten van het paard waarop ze zojuist geld gezet hadden. De conclusie was dat geld zetten op een bepaald paard het geloof dat dat paard zal winnen sterk doet toenemen. Terwijl je zou verwachten dat het andersom is: dat mensen hun geld zetten op het paard waarvan ze geloven dat het zal gaan winnen.⁶

Het opmerkelijke is dat fenomenen als *im Anfang war die Tat* en *postdecisional dissonance reduction* zich krachtiger lijken te manifesteren naarmate er meer op het spel staat. In de supermarkt dubben we over de vraag of we een A-merk of een huismerk zullen nemen, maar een auto kopen we in een opwelling en een partner komt ons aanwaaien. Zo is het – alle romantische ideeën over de liefde ten spijt, en geheel in overeenstemming met de theorie van de *postdecisional dissonance reduction* – niet ongewoon dat mensen elkaar de liefde verklaren *nadat* ze met elkaar naar bed geweest zijn. In *Père Goriot* beschrijft Balzac hoe Eugène Rastignac met succes Mme. de Nucingen ‘bestormt’, waarna hij laconiek opmerkt: ‘tegen de tijd dat hij weer voor zijn kosthuis stond, was Rastignac verliefd op Mme de Nucingen.’⁷ En het mooiste van al wordt het patroon beschreven in *Stendhals Le rouge et le noir*. De held van dat bijzonder onromantische (maar in de tijd van de Romantiek geschreven) boek – Julien Sorel – probeert niet de vrouwen te veroveren op wie hij verliefd is, maar wordt verliefd op de vrouwen die hij veroverd heeft.

Als het zo is dat we meer geneigd zijn tot een ‘God zegene de greep’ als er *meer* op het spel staat, dan moet het fenomeen zich ook voordoen op momenten dat we als samenleving de bakens verzetten en dingen gaan doen waarvan de consequenties niet te overzien zijn – op momenten dus dat we geschiedenis ‘plegen’. Mijn stelling is dat dit inderdaad zo is, en dat juist bij grote historische gebeurtenissen ‘daden’ aan ‘woorden’ voorafgaan: bloedbaden gaan *vooraf* aan ideologieën, propaganda volgt op enthousiasme, haat is een *gevolg* van wreedheden. En, in dezelfde trant: oorlog is niet een voortzetting van de politiek met andere middelen, nee, politiek wordt geboren uit oorlog. Of, in de woorden van Heraclitus: oorlog is de vader der dingen.

Het idee van *im Anfang war die Tat* wordt fraai geïllustreerd door wat we nu weten over hoe de oorlog in Irak begon. De *Sunday Times* publiceerde vorig jaar mei een memo waarin verslag wordt gedaan van een bijeenkomst van Tony Blairs belangrijkste adviseurs op het gebied van buitenlandse zaken en staatsveiligheid. Blair zelf was aanwezig, maar ook zijn belangrijkste ministers. Tijdens die bijeenkomst zegt 'C', oftewel Sir Richard Dearlove, het hoofd van MI6, dat Bush het besluit Irak binnen te vallen in feite al genomen had, en dat het er alleen nog maar om ging 'to fix the intelligence and the facts around the policy'. Met andere woorden: de gegevens van de geheime diensten en de feiten moesten gebruikt worden om er de politiek mee op te tuigen. In feite gaat het primaat van de daad hier zelfs nog verder: Bush viel Irak binnen om de redenen te vinden waarom het binnengevallen moest worden.

Het bijzondere van het Downing Street-memo is niet alleen dat gewoon gezegd wordt dat er eerst een beslissing was, en dat de inlichtingen van de geheime diensten, ja zelfs de feiten, om deze beslissing heen gedrapeerd moesten worden, maar het laat ook fraai het politiek-psychologische dubbelspel uitkomen dat in dit soort situaties gespeeld wordt. Het Downing Street-memo laat zowel zien dat bij grote beslissingen de facto in den beginne de daad is, alsook dat wij de psychologische behoefte hebben te geloven dat in den beginne het woord is. Het memo erkent impliciet dat het publiek niet gediend is van de volgorde besluit → argumenten. Het memo toont eens te meer aan dat het publiek gehecht is aan een andere volgorde, die waarin op basis van argumenten tot een beslissing gekomen wordt.

Het meest ijzingwekkende voorbeeld van *im Anfang war die Tat* is echter waarschijnlijk de Eerste Wereldoorlog. Er is – onder historici – hevig gedebatteerd over het zogenaamde 'augustusenthousiasme', de golf van euforie waarop Duitsland in augustus 1914 de oorlog instapte. Sommige historici geloven dat er in Duitsland in de zomer van 1914 zoveel animo voor een grote oorlog was dat hij wel moest uitbreken. Andere historici hebben meer recent (en op goede gronden) betoogd dat het een mythe is dat Duitsland zich op een golf van enthousiasme in de oorlog stortte. De tegenstelling is dus: brak de oorlog nu wel of niet uit omdat er enthousiasme voor was?

Het principe *im Anfang war die Tat* suggereert dat dit een misleidende vraagstelling is. De oorlog brak uit in een vlag van God zegene de greep, niet omdat er zoveel enthousiasme voor was. Historici die naar enthousiasme voor de oorlog zoeken, zouden het volgens de *postdecisional dissonance*-theorie niet voor maar na die fatale beslissing op die fatale dag in augustus 1914 moeten zoeken. En daar tref je het inderdaad ook aan. Enthousiasme was, kortom, niet de oorzaak maar een gevolg van het uitbreken van de oorlog. De oorlog ontstond niet uit enthousiasme, enthousiasme ontstond uit de oorlog. Zoals Richard Hamilton en Holger Herwig concluderen: 'The euphoria came after the fact, after the key decisions had been made. And that means it could not have caused those decisions.'⁸

Dit is niet een erg opbeurende conclusie. Integendeel: het zou heel wat geruststellender zijn als oorlogen en revoluties zouden voortvloeien uit wat eraan voorafgaat (wat dan ook en hoe dan ook), dan dat ze 'zomaar' uitbreken omdat we toegeven aan

onze dadendrang en ophouden weerstand te bieden aan de impuls eens leuk geschiedenis te gaan plegen. Onheilspellende gedachte: dat we historische cataclysmen over ons afroepen omdat we het periodiek niet kunnen laten vooruit te vluchten in een subliem ‘waarom niet’. Maar hoe onheilspellend ook, het perspectief dat in den beginne de daad is, verlost ons van een vraag waarop traditionele theorieën stuklopen: de vraag hoe het komt dat zoveel vreselijke historische gebeurtenissen gedragen worden door brave, vredelievende, Bach-minnende huisvaders.

Maar het hier voorgestelde perspectief werpt ook nieuwe vragen op. Op drie ervan wil ik kort ingaan. De eerste vraag is hoe het idee dat in den beginne de daad is zich verhoudt tot het feit dat ons bewustzijn ons vertelt dat wij controle hebben over wat we doen. De tweede vraag is de fenomenologische vraag hoe we ons dat moeten voorstellen: toegeven aan onze dadendrang, vooruit vluchten in een ‘waarom niet?’ Hoe werkt dat: daden die zichzelf stellen, beslissingen die zichzelf nemen? De derde vraag is of die daden waarmee we het ongekende over ons afroepen – die dwangmatige neiging *erfzonden* te begaan – volstrekt willekeurig zijn of dat er een soort patroon in zit. Dit is de vraag naar wat in de retorica *inventio* heet: hoe kunnen we ons denkraam te boven gaan? Of, om het enigszins paradoxaal te formuleren, hoe kunnen we op dingen komen waar we uit onszelf niet op zouden kunnen komen? En als we dingen vinden die ons denkraam te boven gaan, welke dingen lopen dan de kans gevonden te worden?

De user illusion

Is het, om te beginnen, niet buitengewoon contra-intuïtief om te stellen dat *im Anfang war die Tat*? Laat ons bewustzijn ons niet voordurend ondubbelzinnig weten dat wij controle hebben over wat we doen? Op zich pleit het feit dat een these contra-intuïtief is natuurlijk niet tegen die these. Ik ben het helemaal met Niklas Luhmann eens als hij zegt dat wetenschappers contra-intuïtieve theorieën zouden moeten produceren. Hoe meer hoe beter. Maar los daarvan: voor de these dat in den beginne de daad is, is ook empirische evidentie. Zo is de gedachtegang dat ‘daden’ aan ‘woorden’ voorafgaan het onderwerp van één van mijn favoriete psychologische theorieën: Daryl Bems *self-perception theory*.

De *self-perception theory* berust op drie principes. In de eerste plaats stelt de theorie dat we geen geprivilegieerde toegang (‘binnendoor’) tot onszelf hebben. Wij weten net zomin, of net zo goed, wie we zijn als anderen. We zijn geen betere deskundigen omtrent onszelf dan anderen: anderen kunnen ons gedrag minstens zo goed voorspellen als wijzelf, terwijl omgekeerd onze voorspellingen over onszelf niet betrouwbaarder zijn dan onze voorspellingen over anderen. Het tweede principe is dat we, in plaats van dat we onze kennis over onszelf baseren op *inside information*, registreren wat we doen. Het derde principe is vervolgens dat we uit wat we aan onszelf waarnemen afleiden wat we voelen en wie we zijn.

Bems theorie is op allerlei manieren bevestigd. Een heel elegante bevestiging is een experiment van de psycholoog Robert Abelson. In de eerste fase van zijn experiment

liet Abelson zijn proefpersonen – allemaal heteroseksuele mannen – foto’s van verschillende vrouwen zien. Later vertelde de proefleider de proefpersonen dat hun hartslag bij sommige foto’s was toegenomen – terwijl dit in werkelijkheid niet het geval geweest was. In de tweede fase van het experiment moesten de proefpersonen de aantrekkelijkheid van de afgebeelde vrouwen beoordelen. Het opmerkelijke was dat de mannen de vrouwen bij wie hun hartslag zogenaamd was toegenomen aantrekkelijker vonden dan de vrouwen die hun hartslag niet hadden doen versnellen. Met andere woorden: de mannen uit Abelsons experiment hadden uit informatie die ze ‘buitenom’ verkregen afgeleid wat ze ‘binnenin’ voelden. Zelfwaarneming (in dit geval geïnduceerd door de proefleider) leidde tot een als eigen herkend ‘gevoel’.

Het meest overtuigend is Bems *self-perception theory* bevestigd door Timothy Wilson in zijn classic *Strangers to ourselves*. Wilson toont aan dat mensen inderdaad slechts zeer beperkt toegang hebben tot wat er in hen omgaat, en hun kennis omtrent henzelf voor een belangrijk deel afleiden uit ‘wat ze zichzelf zien doen’.⁹ Wilson spreekt in dit verband van *the adaptive unconscious* – een term waarmee hij duidelijk wil maken dat we op veel dingen autonoom (dus buiten onze directe controle om) reageren, dat die reacties vaak buitengewoon adequaat zijn en dat we ze als ‘eigen’ herkennen en aanvaarden. Het is wat in de psychologie bekendstaat als de Wilson/Nisbett-these. Die these bestaat uit twee delen. Het eerste deel is niet bijzonder opmerkelijk: ‘Veel menselijke oordelen, gevoelens, gedachten en gedragingen worden bewerkstelligd door *the adaptive unconscious*.’ Het is met name het tweede deel van de Wilson/Nisbett-these dat opzien heeft gebaard: ‘Omdat mensen geen bewuste toegang hebben tot hun *adaptive unconscious* spiegelt hun ‘bewuste zelf’ hen redenen voor waarom ze reageren zoals ze reageren.’¹⁰ Met andere woorden: veel gedrag komt buiten onze bewuste wil om tot stand, maar ons bewustzijn tovert ons voor dat we goede redenen hebben om te doen wat we doen.

Dat *im Anfang* inderdaad wel eens die *Tat* zou kunnen zijn blijkt ook uit allerlei neurofysiologisch onderzoek. Uit dat onderzoek blijkt keer op keer dat de relatie tussen ervaring, betekenis en bewustzijn gecompliceerder is dan we geneigd zijn te denken. Telkens weer blijkt dat wat we van de wereld ervaren niet de ruwe data zijn. Ons bewustzijn ervaart de wereld in een vorm die door onbewuste filtering van informatie al betekenis heeft. In zijn onvolprezen boek *The user illusion* laat Tor Norretranders zien dat veel van wat we ervaren al betekenis gekregen heeft voor we ons van onze ervaringen bewust zijn.¹¹ Maar ons bewustzijn tovert ons voortdurend voor dat daar – bij het bewustzijn dus – het primaat ligt: ‘Our consciousness claims that it makes the decisions, that it is the cause of what we do. But our consciousness is not even there when the decision is made. It lags behind, but it does not tell us that.’¹² Dat is wat Norretranders de *user illusion* noemt: we projecteren ons bewustzijn terug op beslissingen en reacties die voorafgaand aan bewustzijnsactiviteit tot stand gekomen zijn. Een essentieel onderdeel van de *user illusion* is een onbewuste manipulatie van ons tijdsbesef – of, zoals Norretranders het zelf uitdrukt – een *subjective relocation of time*.¹³ Dat wil zeggen: we smokkelen zodanig met ons tijdsbesef dat we voor onszelf kunnen volhouden dat we verantwoordelijk zijn voor onze daden.

Theorieën als die van Bem, Wilson en Norretranders zijn met name ook voor historici interessant. Historici immers hebben ook geen geprivilegieerde toegang tot het verleden, historici moeten zich door zo gevoelig mogelijk te registreren wat valt waar te nemen, afvragen wat hun waarnemingen zeggen over dat deel van het verleden waarin ze geïnteresseerd zijn. Het meest spectaculair is de *self-perception theory* van toepassing op wat er na catastrofale historische gebeurtenissen in ‘dader’-landen gebeurt. Zoals na de Franse Revolutie in Frankrijk en na de holocaust in Duitsland. In beide gevallen kwam er een grootscheepse poging op gang zich af te vragen ‘wie zijn wij dat dit kon gebeuren?’ In mijn boek *Waterloo Verdun Auschwitz* laat ik zien hoe historici in het postrevolutionaire Frankrijk de revolutie in cultuur brachten door het beantwoorden van precies die vraag: ‘Wie zijn wij dat dit kon gebeuren?’ En mijn conclusie was (en is) dat het beantwoorden van die vraag de aangewezen manier is om een historisch trauma te verwerken.

Vertigo

De stelling dat *im Anfang die Tat* is, roept – in de tweede plaats – ook de fenomenologische vraag op hoe we ons dat plegen van geschiedenis moeten voorstellen. Hoe slaat generaal Stumms ‘orde’ om in ‘doodslag’? Hoe gaat dat: ‘vooruit vluchten’ in een, zoals ik dat genoemd heb, ‘subliem “waarom niet?”’? En als het geen *afwegingen* waren die Bush bewogen Irak binnen te vallen, wat dan wel? Valt er überhaupt iets zinnigs te zeggen over de Franse Revolutie of het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als we ervan afzien dergelijke gebeurtenissen in verband te brengen met de ‘woorden’ die eraan voorafgingen?

Om die vragen te beantwoorden zou ik om te beginnen het concept ‘vertigo’ willen introduceren, een begrip dat – denk ik – bij uitstek geschikt is als een antidotum tegen onze onbedwingbare neiging continuïteit te stichten. Wat ik ‘vertigo’ noem heeft niets te maken met U2, met de film van Alfred Hitchcock of met het als *Vertigo* in het Engels vertaalde *Schwindel, Gefühle* van W.G. Sebald. Volgens het woordenboek betekent vertigo duizeligheid of hoogtevrees, maar omdat geen van beide woorden recht doet aan wat ik wil uitdrukken, houd ik het maar op vertigo. Vertigo is meer dan duizeligheid, omdat er een neiging in besloten ligt aan die duizeligheid toe te geven en ‘per ongeluk expres’ te vallen. Vertigo is ook iets anders dan hoogtevrees omdat vrees en angst in mijn conceptie van vertigo secundair zijn. Ik vat vertigo niet op als de angst om te vallen, maar als de wens om te springen overdekt door de angst om te vallen. In een soortgelijke betekenis wordt het begrip gebruikt door Kierkegaard, en later, in *L’être et le néant*, ook door Sartre – en het syndroom wordt op een werkelijk fantastische manier beschreven in Henrik Ibsens toneelstuk *Bouwmeester Solness*.

Vertigo kan zich voordoen als het psychologisch evenwicht verstoord is. De psychoanalyticus Charles Rycroft geeft een mooie casus. Rycroft beschrijft een patiënt wiens vader een man zonder ambitie was die tevreden was met zijn tamelijk onsuccesvolle bestaan als vertegenwoordiger. De moeder van de patiënt was een krachtige

vrouw die openlijk cynisch was over de capaciteiten van de mannen in het gezin. Nadat zijn moeder gestorven was toen hij drieëntwintig was, werd Rycrofts patiënt, net als zijn vader, handelsreiziger. Hij was zo succesvol dat hij het in twintig jaar tot mededirecteur van zijn bedrijf schopte. Zes weken na zijn benoeming tot directeur kreeg hij zijn eerste aanval van vertigo. Zijn patiënt had het gevoel, schrijft Rycroft, dat hij 'te hoog geklommen was'.¹⁴ Eenmaal directeur kon hij zijn integriteit niet langer handhaven door zich op allerlei manieren afhankelijk te maken van zijn omgeving. Zijn succes steeg hem zodanig naar het hoofd dat het hem letterlijk ging duizelen.

Achter die duizeligheid en die angst of die wil om te vallen, ging, zegt Rycroft, de neiging schuil om onherstelbare dingen te doen. Die neiging uitte zich in het feit dat zijn patiënt het bijna niet kon laten zijn succes op het spel te zetten – wat hem vervolgens weer angst aanjoeg. Een van zijn dwanggedachten was, in de woorden van Rycroft, 'het idee van een catastrofale explosie waarin hijzelf en iedereen en alles in zijn omgeving vernietigd zou worden'.¹⁵ Rycroft vergelijkt zijn patiënt met de bijbelse Simson: 'The elation that preceded each attack of vertigo was analogous to Samson's final access of strength, it was the courage that comes of despair.'¹⁶

Naar mijn overtuiging is vertigo niet slechts een psychiatrisch fenomeen. Het kan zich in meerdere of mindere mate in ieder van ons voordoen. Vertigo kan zich manifesteren als je op een hoge flat, een toren of een brug staat en het je begint te duizelen. Het is een sensatie die zich alleen voordoet als je een zekere vrijheid van handelen hebt – in een vliegtuig, een hangglider of zelfs aan een parachute doet het zich zo gauw niet voor. Vertigo is daarom niet een afgeleide van hoogte maar van de angst dat je iets niet zult kunnen laten: hoogte is een noodzakelijke, maar zeer beslist niet een voldoende voorwaarde. Maar vertigo is ook niet primair angst. Het is de angst voor een wens. De angst dat je iets niet ongedaan zult kunnen laten – de angst dat je niet voor jezelf instaat. Vertigo voelt misschien aan angst – maar het is de wens die onder die angst ligt die de situatie zo bedreigend maakt. Want wensen zijn vaak veel bedreigender dan angsten – zo bedreigend zelfs vaak dat we de angst prefereren boven de wens. Vaak is er bovendien een zeker multiplier-effect. Eerst is er een wens, dan een angst dat we aan die wens geen weerstand zullen kunnen bieden, dan een angst dat we lak zullen hebben aan de angst dat we aan die wens geen weerstand kunnen bieden, enzovoort. En alleen al van dat multiplier-effect zou het je kunnen gaan duizelen.

Kenmerkend voor vertigo is dus de ingebakken neiging eraan toe te geven en je, zoals psychoanalytici dat noemen, 'contrafobisch' te gaan gedragen.¹⁷ Toegeven aan vertigo is het opheffen van een ondraaglijk geworden spanning door iets te doen. Door iets te doen dat strijdig is met het kader van waaruit je handelt, door de bestaande kaders te buiten te gaan, de rationaliteit opzij te schuiven, je schepen achter je te verbranden en *va banque* te spelen. Zoals Musil zei: een *Revolution der Seele gegen die Ordnung*. In die vorm is vertigo niet alleen een psychologisch, maar ook een cultureel fenomeen. Culturen kunnen de neiging hebben die ook Rycrofts patiënt had: de neiging zich contrafobisch te gedragen, hun succes op het spel te zetten en zich in het onbekende te storten. Zie Amerika, nu het de enig overgebleven supermacht is. In de geschiede-

nis heeft vertigo de vorm van de neiging voldongen feiten te creëren, het is de onbedwingbare aanvechting de gebaande paden te verlaten en vooruit te vluchten, recht het onbekende in.

De meest prototypische manier van historisch vooruit vluchten is waarschijnlijk de revolutie. Of meer precies geformuleerd: revoluties zijn op te vatten als cascades van verschillende episoden van vooruit vluchten. De Franse Revolutie was, vanaf het moment dat de Staten Generaal bijeengeroepen werden tot Napoleons invasie van Rusland, een aaneenschakeling van meer of minder succesvolle pogingen voldongen feiten te creëren. Een van de zuiverste en simpelste voorbeelden van ‘vooruit vluchten’ vind ik nog steeds hoe in de DDR in 1989 de mensen aanvankelijk ‘Wir sind das Volk’ scandeerden – maar toen, gedragen door hun succes, opeens de geest kregen en ‘Wir sind EIN Volk’ gingen roepen. ‘Wir sind das Volk’ paste nog binnen het oude denkraam, in ‘Wir sind ein Volk’ wordt naar het nieuwe gesprongen.

Inventio

Daarmee ben ik bij mijn derde en laatste vraag, de vraag of de voldongen feiten die we creëren door toe te geven aan ons gevoel van vertigo volstrekt willekeurig zijn. Zijn onze historische ‘erfzonden’ richtingloos of zit er een patroon in? Waar komt, met andere woorden, het ‘waarom niet?’ vandaan waar we ons instorten? Ik heb al aangegeven dat dit in zekere zin de vraag is naar wat in de retorica *inventio* heet – maar om duidelijk te kunnen maken hoe *inventio* werkt zal ik eerst iets moeten zeggen over het begrip *metonymie*.

In een aantal recente artikelen heb ik betoogd dat metonymie de sleutel is tot het begrijpen van discontinuïteit, of, om het wat paradoxaler uit te drukken, dat metonymie een metafoor is voor discontinuïteit.¹⁸ Wat is een metoniem? Metonymie is letterlijk: naamsverandering. In de handboeken worden allerlei varianten en subvarianten genoemd, maar het voorbeeld dat je het vaakst tegenkomt is: een vloot van vijftig zeilen. Omdat in dat voorbeeld de esthetische en affectieve werking van metonymie niet goed tot zijn recht komt geef ik de voorkeur aan een ander voorbeeld – dat waarin je in een ziekenhuisbed ligt en jezelf aangeduid hoort worden met je diagnose: ‘de galblaas heeft verhoging’, ‘de schouderfractuur mag morgen naar huis’, of, wat ik persoonlijk een heel verwarrende vind, ‘de blinde darm is een klier’.

Metonymie heeft twee belangrijke kenmerken. Het eerste kenmerk is dat in een metoniem, anders dan in een metafoor, een ‘verticale’ sprong gemaakt wordt. Een metafoor verbindt door zijn ‘is als’-structuur verschillende subregionen van de taal die op hetzelfde niveau liggen. Als ik zeg ‘zij loopt als een gazelle’ dan verbind ik het lopen van een vrouw met het lopen van een gazelle – en omdat het om twee vormen van lopen gaat kun je zeggen dat de gebruikte metafoor een verbinding legt tussen contexten van dezelfde orde, van hetzelfde niveau. In metonymie daarentegen wordt een verticale sprong gemaakt naar wat ik niet beter kan aanduiden dan een ander ‘zijnsniveau’. In het metoniem ‘een vloot van vijftig zeilen’ wordt het ‘geheel’ schip ver-

vangen door het ‘attribuut’ zeil – en je zou kunnen zeggen dat ‘zeil’ op een ander ‘zijnsniveau’ ligt dan ‘schip’. Zoals een galblaas op een ander ‘zijnsniveau’ ligt dan de patiënt die er last van heeft. Ontstoken galblazen veronderstellen mensen, maar je kunt heel goed een mens zonder ontstoken galblaas zijn.

In de theorie wordt vaak beweerd dat metonymie reductionistisch is – maar dat is duidelijk niet waar. In een metoniem kan niet alleen van een hoger naar een lager, maar ook van een lager naar een hoger ‘zijnsniveau’ gesprongen worden: ‘de sterveling heeft verhoging’, ‘de Grieken hebben de haven verlaten’. Belangrijk is dat in een metoniem een woord of een frase uit het ene ‘zijnsniveau’ vervangen wordt door een woord of een frase uit een ander ‘zijnsniveau.’

Een tweede eigenschap van metonymie is dat een metoniem ‘een afwezigheid present stelt’. In het metoniem ‘de galblaas heeft verhoging’ wordt het afwezige ‘geheel’ – de persoon – present gesteld door het opzichtig door iets anders te vervangen. En juist omdat het zo opzichtig gebeurt, is dat wat weggelaten wordt – de persoon – in zekere zin ‘aanwezig’ dan in de onmetonymische zin ‘meneer Hogervorst heeft verhoging’. Het effect van metonymie is dat wat weggelaten wordt letterlijk *schittert* door afwezigheid. Metoniemen hebben de wonderbaarlijke eigenschap dat ze dingen present stellen door ze niet te presenteren.

In combinatie leiden deze beide kenmerken tot een intrigerende, om niet te zeggen opwindende conclusie. Als het waar is dat een metoniem iets present stelt door het niet te presenteren, en als het bovendien waar is dat in een metoniem een woord of een frase uit het ene ‘zijnsniveau’ vervangen wordt door een woord of een frase uit een ander ‘zijnsniveau’, dan betekent dit dat in metoniemen verschillende ‘zijnsniveaus’ daadwerkelijk present zijn in de tekst. Met andere woorden: in metoniemen kunnen we contact maken met andere zijnsniveaus dan die waarnaar de gebruikte woorden qua betekenis verwijzen. Dat betekent ook dat metoniemen – hoewel een tekstueel fenomeen – ons in staat stellen aan de wurggreep van de taal te ontsnappen. Heidegger heeft gezegd dat de taal ‘het huis van het zijn’ is – ik geloof dat het in het bijzonder de metonymische structuur van de taal is waarin ‘zijn’ huist.

Daarmee ben ik bij het begrip ‘inventio’ – want het is door middel van inventio dat wij in gegeven woorden en frasen andere zijnsniveaus ‘vinden’ dan degene die gesuggereerd worden door wat die woorden en frasen betekenen. Inventio is, anders dan in veel beschouwingen over retorica wordt beweerd, niet slechts het van de plank halen van geschikte gemeenplaatsen. Voor Aristoteles bijvoorbeeld heeft inventio minder te maken met wat *de spreker zegt*, dan met wat er met *het publiek gebeurt*. Een werkelijk overtuigende tekst slaat het publiek niet plat met knap gevonden argumenten, maar voedt het publiek op tot standpunten die ‘meer waar’ zijn dan de standpunten die het dacht te hebben. Een werkelijk overtuigende tekst stelt het publiek in staat zichzelf ‘uit te vinden’. Een werkelijk overtuigende tekst leidt, met andere woorden, tot wat de Duitsers *Selbsthervorbringung* noemen.

Dit geldt zelfs voor de auteurs van werkelijk overtuigende teksten. Auteurs van werkelijk overtuigende teksten vinden zichzelf uit door de tekst te schrijven die ze

schrijven. Zoals E.M. Forster zei: 'Ik weet pas wat ik denk als ik gezien heb wat ik schrijf.' Daarmee zijn we op het punt waar ik naartoe wil – bij de vraag namelijk via welke inventio's we ons denkraam kunnen ontstijgen en op dingen kunnen komen waar we uit onszelf niet opgekomen zouden zijn. Ook daar zegt Aristoteles verhelderende dingen over. Omdat inventio katalyseert in plaats van platslaat, moet het aansluiten bij dingen die al in de hoofden van het publiek aanwezig zijn. Aristoteles noemt het discontinue hink-stap-sprongproces in de richting van meer ware posities *dialectiek*. Het is het onderwerp van zijn *Topica*. Dialectiek is niet – zoals logica – een vorm van goochelen met dingen die boven twijfel verheven zijn, maar proberen het maximale te halen uit *endoxa* – uit dingen die (hoewel discutabel) door weldenkende mensen voor zoete koek worden aangenomen.

Om een publiek zichzelf te laten uitvinden moet de spreker dingen aanboren die te vanzelfsprekend zijn om nog tot het bewustzijn te behoren, dingen die zo algemeen bekend zijn dat we ze niet meer paraat hebben. Die dingen liggen opgeslagen in, of liever gezegd zijn 'tegenwoordig' in, de metonymische kant van de manier waarop we de werkelijkheid weergeven. Aristoteles vindt dat we om tot het werkelijke nieuwe te geraken, en ons denkraam te boven te komen, terug moeten naar wat we achter ons gelaten hebben, naar in onbruik geraakte overtuigingen, naar dingen die overdekt geraakt zijn met eerdere inventio's. We kunnen onszelf, kortom, alleen maar te boven komen door terug te grijpen op het verzonkene, we kunnen alleen maar tot het nieuwe geraken door het oude te mobiliseren, we kunnen alleen maar vooruitgaan door terug te gaan.

Dat geldt ook in de geschiedenis. Zoals een spreker terug moet grijpen op het verzonkene om zijn publiek tot werkelijk nieuwe standpunten te brengen, zo grijpen we in onze grensoverschrijdende, revolutionaire daden, de daden dus waarmee en waarin we onszelf werkelijk uitvinden, terug op het verleden dat verzonken ligt in de weergaven van het verleden waarmee we ons omringen. Geschiedenis plegen is het nieuwe, en daarmee bedoel ik niet het *gradueel* nieuwe maar het *werkelijk ongekende* nieuwe, uitvinden uit het oude. Zoals de revolutionairen van 1789 het idee van volkssoevereiniteit 'uitvonden' uit wat 'algemeen bekend' was over de in onbruik geraakte Staten Generaal, zoals Alfred von Schlieffen, Helmuth von Moltke en Wilhelm der Zweite de oplossing voor Duitslands problemen 'uitvonden' uit de mythe van Hannibals slag bij Cannae, en zoals George W. Bush zijn kruistocht om *freedom and democracy* in het Midden Oosten te brengen 'uitvond' uit wat iedereen weet over Richard Leeuwenhart, Abraham Lincoln en Douglas MacArthur.

Noten

- 1 Dit essay is een bewerking van een lezing gehouden voor de Faculteit der Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen op 17 mei 2006. Met dank
- aan NWO die het onderzoek waarop dit essay is gebaseerd bekostigde.
- 2 *The conduct of war*, p. 33.
- 3 *Der Mann ohne Eigenschaften*: 'Irgendwie geht Ordnung in das Bedürfnis nach Totschlag über', p. 465, Ned. p. 606.

- 4 Idem. p. 8, 1089.
- 5 Vgl ook: Joseph Conrad. Action – the first thought, or perhaps the first impulse, on earth. *Victory* 149.
- 6 Robert Knox en James Inkster (1968) *Plous*, p. 28.
- 7 *Le rouge et le noir*, p. 130.
- 8 Richard Hamilton en Holger Herwig (2003) World wars. Definitions and causes. In: Hamilton en Herwig (red.) *The origins of World War I*. Cambridge, pp. 1-44, 33.
- 9 Wilson, p.105.
- 10 ‘Because people do not have conscious access to the adaptive unconscious, their conscious selves confabulate reasons for why they responded the way they did’, p. 106.
- 11 ‘What we experience has acquired meaning before we become conscious of it’, p. 187. Zie ook: *The illusion of conscious will*.
- 12 Norretranders, p. 220.
- 13 ‘Awareness occurs half a second after skin stimulation. But it is experienced as if it occurs when the brain puts out an evoked response’, p. 235.
- 14 Charles Rycroft (1953) Some observations on a case of vertigo. *International Journal of Psychoanalysis* 34, pp. 241-247, 243.
- 15 Rycroft, p. 247.
- 16 Rycroft, p. 247.
- 17 Vgl. Otto Fenichel (1939) The counterphobic attitude. *International Journal of Psychoanalysis* 20.
- 18 Vgl. bijv. Eelco Runia (2006) Presence. *History and Theory* 45, pp. 1-29.